

Розділ 1.

Формування збирацько-дослідницьких, науково-теоретичних і методологічних основ етнології та суміжних наук.

Петро Чернега, Володимир Луцай, Андрій Телегуз

Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему.

У статті представлена авторська концепція етногенезу українців, що ґрунтується на здобутках етнологічної науки, історії, антропології, етнолінгвістики, етнографії. Досліджується процес етногенезу українців від хронологічного рубежу між епохами бронзи і раннього заліза до часів Козаччини, визначено етапи етногенезу.

Ключові слова: *етногенез, етногенетичний процес, етнос, нація, автохтонне населення, етнологія, скіфи, слов'яни, Русь, Козаччина, українці.*

В статье представлена авторская концепция этногенеза украинцев, которая основана на достижениях этнологической науки, истории, антропологии, этнолингвистика, этнографии. Исследуется процесс этногенеза украинцев от хронологического рубежа между эпохами бронзы и раннего железа во времена казачества, определены этапы этногенеза.

Ключевые слова: *этногенез, этногенетический процесс, этнос, нация, автохтонное население, этнология, скифы, славяне, Русь, Казачество, украинцы.*

The paper presents the author's concept of ethnogenesis Ukrainian based on the achievements of ethnology, history, anthropology, ethnolinguistics, ethnography. The process of ethnogenesis of Ukrainian chronological boundary between the Bronze Age and Early Iron Age to the Cossack times, the stages of ethnogenesis.

Keywords: *ethnogenesis, ethnogenetic process, ethnic group, nation, indigenous population, ethnology, Scythians, Slavs, Rus, Cossack, Ukrainian.*

Проблема етногенезу є однією з найскладніших та найважливіших у вітчизняній та зарубіжній етнології. Відтворення процесу формування українського етносу є важливою ланкою у виявленні родоводу української нації, зрештою, ключем до неупередженого розуміння вітчизняної історії.

Етногенез українців став об'єктом досліджень професійних істориків, археологів, антропологів, етнолінгвістів, етнологів. Аналіз концепцій етногенезу українців призводить до цілком природного висновку, що більшість спроб розв'язання проблеми етногенезу українців стикаються з ключовим питанням етнічної історії України – що є відправною точкою початку етногенезу. Сучасна вітчизняна та зарубіжна етнологічна наука, завдячуючи виробленим науковим підходам до вирішення проблеми початку (або початків) зародження етносу, розв'язує питання відправної точки етногенезу початком етногенетичних процесів. Таким чином, дослідження етногенезу українців слід починати від історичного періоду, під час якого були започатковані етногенетичні процеси на території України. Сучасна вітчизняна етнологія переконливо засвідчує про започаткування етногенетичних процесів, зокрема, поява етномовних спільнот на основі споріднених племен та неперервність етнокультурного розвитку місцевого населення на території України в хронологічний рубіж між епохами бронзи і раннього заліза, який є відправною точкою етногенезу українців.

Надзвичайно важливим, з точки зору наукового підґрунтя аналізу проблеми етногенезу, є питання розуміння його природи. Етногенез розглядається етнологічною наукою як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів (помітних і непомітних, вибухових чи стрибкоподібних, пасивних чи активних). Поєднання цих процесів в процесі наукового дослідження дає можливість виявити коріння всіх елементів, які взяли участь у формуванні конкретних етносів, простежити зміни подоби і виділити основні етапи складання їх специфічного обличчя, визначити ті відправні орієнтири функціонування, за якими настає становлення нової етноутворюючої (етнічної) спільності. Звичайно, в ході історичних процесів культурно-побутова специфіка етнічних спільнот та їх внутрішня мозаїчність зазнають певних змін, змінюються також їх мовно-культурні цінності, етнокультурна і етнополітична орієнтація, самоназва, соціальна структура тощо. Такими є суспільно-історичний та господарсько-культурний характер і популяційна природа етносів.

Сучасна етнологія та суміжні науки виробили фундаментальні підходи до

етногенезу: доведення автохтонності (постійного проживання на етнічній території), спадкоємність від найдавніших часів у різних галузях матеріальної та духовної культури, дослідження спільних антропологічних рис, визначення часу складання територіальної та господарської спільності, формування мовних і культурних особливостей, розвиток етнічної самосвідомості, спільна самоназва етносу, яка може змінюватись тощо.

Розуміння досягнень етнологічної науки дозволяє звільнитися від заангажованості, чи то професійної, чи то етнічної, навіть політичної та ідеологічної, і неупереджено поглянути на складний процес етногенезу народу з тисячолітньою історією, який у ХІХ ст. почав широко використовувати самоназву українці.

Автори дослідження вбачають покликанням оприлюднення наукової концепції етногенезу відновити й підтримати дискусію, що спорадично спалахує в наукових колах навколо проблеми етногенезу українців.

Для більш чіткого розуміння позиції авторів концепції етногенезу українців слід розглянути основні положення існуючих концепцій походження українців. Серед всього переліку праць сучасна етнологічна наука виділяє дві основні концепції етногенезу українців – автохтонна та міграційна. Автори автохтонної концепції вважають, що народ має органічний, спадкоємний зв'язок з найдавнішими мешканцями своєї землі, незважаючи на різні міграції, злиття чи змішування племен. Під спільними ознаками автохтонного походження українців розуміють: спільний фізично-етнічний тип; мовний фактор, ґрунтовно досліджений і вивчений мовознавцями, особливо топоніми і гідроніми; археологічні пам'ятки, які мають спільні риси, характерні лише для однієї території; основні види господарської діяльності – землеробство і скотарство, що спостерігаються по всій історичній вертикалі; мистецькі твори, зокрема кераміка, що мають характерні ознаки тільки певного географічного ареалу; світоглядно-обрядова система, що сформувалась і функціонувала протягом тривалого часу у праслов'янських і слов'янських народів [6].

Для огляду та історіографії автохтонної концепції авторами пропонується

наступна її класифікація: трипільсько-арійська, ранньослов'янська, пізньосередньовічна.

Трипільсько-арійська заснована на «теорії безперервності» розвитку народів із пошуком їхніх етногенетичних коренів у надрах первіснообщинного ладу. Започаткував обґрунтування даної теорії В. Хвойка [13], який першим відкрив трипільську культуру. За ним автохтонні пращури слов'ян – арійські племена, які були першими землеробами на теренах Середнього Придніпров'я, мешкали на цій території упродовж тисячоліть і пережили всі численні переселення азійських та європейських племен. Засади трипільсько-арійської концепції визначив Я. Пастернак [26]. На його думку, етнічною базою українців були трипільські племена, розвиток культури простежується через культуру чорнолісько-білогрудівську ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. «скитів-орачів» Геродота, розвиненої залізної доби та «полів поховань» римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів.

Серед сучасних дослідників етногенезу українців слід згадати Ю. Шилова [39]. Спираючись на археологічні, лінгвістичні та етнографічні дослідження Ю. Шілов запропонував теорію найпершої держави Аратти, тобто, «трипільської археологічної культури». Матеріальна і духовна традиція Аратти проіснувала аж до часів Русі, до прийняття християнства.

Ранньослов'янська концепція етногенезу українців наголошує, що історія українського етносу починається з середини I тис. нової ери. Коли завершуються процеси Великого переселення народів, простежується відсутність значних етнічних катаклізмів. Представники цієї концепції етногенез українців пов'язують безпосередньо з проблемою походження слов'ян, тобто, з розпадом праслов'янської етномовної спільноти. Ранньосередньовічна концепція походження українців була сформульована в загальних рисах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. такими українськими вченими як М. Грушевський [9], М. Драгоманов [14], М. Максимович [24], М. Костомаров [21], В. Антонович [1].

Більшість сучасних вітчизняних дослідників етногенезу українців підтримують і уточнюють положення цієї концепції, подають нові факти і

аргументи, залучаються наукові підходи і принципи, зокрема, узгоджується етногенез українців з універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. В першу чергу слід згадати вчених, славної пам'яті, Я. Дашкевича [12], Я. Ісаєвича [16], М. Брайчевського [7], О. Царука [36]. Обґрунтування даної концепції знаходимо у працях сучасних дослідників: Л. Залізняка [15], В. Барана [4], Г. Півторака [28], С. Сегеди [31], І. Данилевського [11].

Пізньюсередньовічна концепція тісно пов'язана з теорією давньоруської народності і є її своєрідним продовженням. Незважаючи на авторські варіації, суть її полягає в тому, що українці, як етнос, виокремилися з «давньоруської народності» часів Русі у період феодальної роздробленості або після монгольського вторгнення. Творцем цієї концепції був радянський історик В. Мавродін [23]. Незмінними прихильниками пізньюсередньовічної концепції, не зважаючи на деякі її трансформації, залишається більшість російських і білоруських вчених, зокрема, В. Сєдов [32], Б. Рібаков [30], Г. Штихов [40], А. Кузьмін [22], І. Фроянов [37], а також окремі українські – П. Толочко [34], В. Балушок [3].

Представники міграційної концепції стверджують, що постійні міграційні хвилі, які прокочувалися територією України, були настільки всеохоплюючими та мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення нових поліетнічних спільностей, зокрема, формувалися з різних расових компонентів, не пов'язаних між собою походженням. Першим, хто спробував довести міграційну концепцію походження українців, був літописець Нестор – автор «Повісті временних літ». Він визначив прабатьківщину слов'ян, включаючи землі по нижній течії Дунаю і Паннонію. Саме з Дунаю, розпочався процес розселення слов'ян, тобто слов'яни не були споконвічними мешканцями своєї землі, мова йде про їх міграції. Отже, київський літописець виявився родоначальником так званої міграційної теорії походження слов'ян, а отже, українців. Цю думку довгий час поділяли історики XVIII – поч. XX ст., наприклад, С. Соловйов [33], В. Ключевський [18], П. Шафарик [43].

Прихильниками даної теорії є сучасні вчені О. Трубачов [34], В. Петрухин [27], М. Артамонов [2], В. Королюк [20], М. Шукин [41], В. Кобичев [19]. Засновником аллохтоністичного чи міграціоністського підходу до наукового вирішення етноісторичних проблем є російський славіст-філолог О. Шахматов [38]. На його думку, слов'яни, до яких належали предки українців, входили до однієї з груп східних індоєвропейців, які в глибоку давнину займали Балтійське узбережжя. У певний період часу частина цих індоєвропейців переселяється на південь, ставши предками індоіранців і фракійців. Друга частина залишилась на місці, розвинувшись з часом в балто-слов'янську етнічну спільність. У II ст. н. е., коли германські племена покинули свої землі у Повісленні, переселившись в Подунав'я і Приазов'я, слов'яни залишають Прибалтику і просуваються на територію перших в райони Середньої і Нижньої Вісли. На цій території слов'яни живуть до V ст. Тут відбувається розпад первісної слов'янської спільності та починається їх розселення в Європі. Оскільки шлях на південь був до V ст. перекритий готами, а пізніше гунами, основний рух слов'ян відбувався на захід, в межиріччя Одри і Ельби, а також у Прип'ятсько-Дніпровський басейн. Так виникла західна і південно-східна групи слов'ян.

Сучасна міграційна концепція включає два підходи до вирішення проблеми етногенетичного походження українців: азіатський і норманський.

Азіатська концепція походження слов'ян-українців розроблена О. Пріцаком [29]. Згідно з нею, витоки східних слов'ян лежать у хазарських, сармато-аланських, скіфських, тюркських, кавказьких племенах. Ключовим елементом азіатської теорії є етнонім «русь» – іранського походження. О. Пріцак наголошує, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия. Схожі ідеї про ототожнення русів з аланським населенням Подоння, висунув український археолог Д. Березовець [5] та російська дослідниця О. Галкіна [8].

Прибічники норманської концепції стверджують, що назва Русь виникла від того самого кореню як і співзвучна фінська назва для Швеції (Ruotsi), саме варяги завоювали й об'єднали розрізнені слов'янські племена у єдиній державі, яка дала

поштовх до створення східнослов'янських етносів. Засновниками даної теорії були скандинавські історики Петрей де-Ерлезунда [25], О. Далін [10] та інші. Дану теорію розвинули німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер та А. Шльоцер [42]. Представниками норманської теорії були відомі російські історики М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов [17]. У ХХ ст. з'являється неонорманська теорія про мирну колонізацію слов'ян та вирішальну роль варягів у формуванні соціальної верхівки Київської Русі. Її представники В. Мошин, М. Таубе, Ю. Вернадський та інші [42].

Огляд стану наукової розробки проблеми етногенезу українців засвідчує, що вищенаведені концепції оперують схожою доказовою базою, зокрема, письмовими джерелами, даними археології, лінгвістики, антропології тощо. Проте, дискусійність величезної кількості питань, зокрема, специфіка джерельної бази дослідження етногенезу українців, впливи політико-ідеологічних чинників, ігнорування теоретичної бази етнології, даних етнографії про матеріальну та духовну культуру українців через призму етнокультурної тяглості, результатів досліджень зарубіжних етнологів, відомостей про етнічний розвиток інших народів, подібність етногенетичних процесів у загальноєвропейському і цивілізаційному контекстах, обґрунтовує потребу подальшого дослідження проблеми етногенезу українців.

Початок аналізу проблеми етногенезу українців слід розпочинати хронологічним рубежем між епохами бронзи і раннього заліза. Археологічні дослідження та сучасна етнологічна наука стверджують про оформлення саме в цей період господарсько-культурних та суспільно-родових рис місцевого населення, територіальної визначеності. Територія України тоді була заселена автохтонним населенням, предками яких були правобережні землеробські, лівобережні та південно-степові мисливсько-рибальські й скотарські племена, яке ще не мало ознак етнічної спільності, але саме вони стали основою формування загального антропологічного типу автохтонного населення епохи раннього заліза. Від цих автохтонів, існування яких підтверджується лінгвістикою та археологією, і які мали сукупні особливості культурно-господарського життя, зокрема,

однаковий побут, домобудівництво, обрядовість, економіка, територія, спільність духовного життя, слід виводити етногенез українців.

Безперервний розвиток місцевого населення, осілий спосіб життя, уніфікована землеробсько-скотарська господарська культура, спільні риси матеріальної культури призвели до утворення автохтонної етноутворюючої спільності на етнічній території України. Логіка розвитку суспільних процесів, положення сучасної етнологічної науки про етногенетичну сталість і відсутність кардинальних змін в етнічних й антропологічних ознаках домінуючого місцевого населення, аналіз обумовлених природно-кліматичними, ландшафтними, особливостями господарської діяльності в лісостеповій зоні, а відтак й культурно-побутовими та мовними ознаками, дають підстави вважати племена скіфів (скитів, сківів) такою автохтонною етноутворюючою спільністю. Скіфи є одним з етноформуючих компонентів етногенезу українців.

На межі ер етногенетичні процеси на сучасній території України, започаткували формування етнокультурної спільності шляхом інтеграції праслов'ян та автохтонних скіфських племен, що відома в науковій літературі під назвою анти або військово-племінний союз антив. Таким чином, другим етноформуючим компонентом етногенезу українців є слов'яни.

Велике переселення народів та подальші міграційні процеси позначилися етнокультурними впливами на етногенез антив, тобто, українців, які, як вже зазначалося вище, мали спільне генетичне коріння з автохтонами лісостепової смуги та праслов'янами. Свідченням цьому є своєрідний симбіоз матеріальної культури скіфів і праслов'ян, що проявився у відносній єдності гончарної кераміки і металевих виробів, але різнотипності поховальної обрядовості, домобудівництва, ліпного посуду тощо.

Завершення великих міграцій, що поклали край етнічній нестабільності на сучасній території України, розселення слов'янських племен антив та склавинів на південь та південний-захід сучасної території України, дали новий потужний поштовх інтеграційним процесам, що проявлялися у прискоренні дифузійних етнічних процесів в господарській, культурній, лінгвістичній, релігійній сферах.

На основі місцевих слов'янських племен, зокрема, їх локальних культурних ареалів, поступово кристалізуються союзи, відомі в історичній літературі під назвою: поляни – Київщина і Канівщина, древляни – на київському Полісся та східній Волині, уличі – у південному Подніпров'ї і Побужжі, тиверці – у межиріччі середнього Дністра й Пруту, дуліби – у верхів'ях Дністра та басейну Західного Бугу, хорвати – у Карпатському регіоні, сіверяни – на північному лівобережжі Дніпра. Слід зазначити, що союзи місцевих слов'янських племен в подальшому стають головним компонентом етнографічної мозаїчності і основою формування українських етнографічних земель: Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Перемишльщини, Волині, Поділля, Буковини, Переяславщини, Київщини, Чернігівщини, Сіверщини та ін. Показово, що сьогодні вони є невід'ємною складовою історико-етнографічного районування України.

Внаслідок виходу консолідаційних та державотворчих процесів на більш високий рівень, започаткованих ще в антський період етнічної історії українців утворенням військово-племінного союзу антів, оформлюються передумови формування ранньоукраїнської держави Русь. Русь, в свою чергу, незважаючи на потужні відцентрові тенденції, спричинені посиленням етногенетичних процесів у східних слов'ян і новими суспільно-економічними та політичними умовами, стала ключовою умовою безперервності процесу етногенезу українців на цьому етапі етнічної історії. Характерними ознаками Руського етапу етногенезу є: етнічна свідомість руського етносу, що проявилася в психологічних установках, уявленнях про свій етнос, наявність групових стереотипів, спільне уявлення про історичну Батьківщину, переконання членів етносу про їх спільне генетичне та історичне походження, усвідомлення своєї єдності (етногенетична приналежність та внутрішньоетнічна єдність); етнічна самосвідомість, що проявлялася в усвідомленні русичами (русами) своїх етнічних інтересів, появи та закріпленні етноніму та політоніму; етнічна ментальність, що мала прояви конкретних ознак характеру та темпераменту; релігія, що виражалася на початковому етапі у поширеному глибоко вкоріненому язичеському землеробському культі, його віруваннях та міфології, і у християнстві, яке виявило спроможність об'єднання

етносу на релігійно-ідеологічному та духовному рівні; внутрішня компліментарність, що упереджувала відцентрові тенденції в періоди загострення етнорозмежувальних процесів.

Поява ранньоукраїнської держави Русь засвідчила про започаткування процесів націотворення у державотворчому етносі, що підтверджується наявністю національної ідентичності у суспільній свідомості. Проявами її були: історична Батьківщина, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова громадська культура, визначені юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства, спільна економіка, можливість вільно пересуватись у межах національної території.

Фундаментальний процес етногенезу, що проявився у високому розвитку етнічної культури, мови, збереженні основних антропологічних ознак став забезпеченням сталості та невідворотності процесу етногенезу місцевого населення і збереженням їх етнічного обличчя, незважаючи на зовнішні етнорозмежувальні процеси, спричинені Золотою Ордою, Польським Королівством та Великим князівством Литовським.

Період Козаччини ознаменував завершення основного етапу етногенезу українців, що характеризується оформленням традиційної народно-побутової культури та способу життя, духовної та матеріальної етнічної культури, мови, психічного складу та менталітету, стійкими господарськими та економічними зв'язками. Націогенез українців, спричинений здатністю нової національної еліти до ініціативи державотворення, відображеної у спробах створення національної держави, підкріплений «ідеологічним рівнем» національної свідомості, національними символами і атрибутами, зародженням національної культури, вступив у принципово новий етап свого розвитку. Етнополітонім «козак», який з часом перестав виконувати етнооб'єднувальну функцію, через запозичення сусіднім етносом історичної назви руський (русич, русин), еволюціонував у безальтернативну сучасну самоназву українець.

Складні і часом суперечливі процеси етногенезу і націогенезу українців, зазнавши синусоїдального розвитку, через властивості безперервності,

перетікання занепаду у відродження, що характерне для більшості європейських народів, дали поштовх до зародження суверенної спільноти, яка у дев'ятнадцятому – двадцятому століттях акумулювалася у новітніх цивілізаційних проявах – в політиці, культурі, науці та економіці.

Література

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.; Антонович В. Монографії по історії Западної и Юго-Западної Росії». – Київ: Типографія Е.Я. Федорова, 1885 // <http://www.archive.org/stream/monografipoisto02antogoog#page/n4/mode/2up>.
2. Артамонов М. Этногенез восточных славян. Том 1. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1941. – 288 с.; Артамонов М. Вопросы расселения восточных славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории. – Л., 1967. – С. 29–69.
3. Балушок В. Етногенез українців. – К., 2004. – 230 с.; Балушок В. Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня – №15. – 2005; Балушок В. Як русини стали українцями // Дзеркало тижня – №27. – 2005.
4. Баран В. Давні слов'яни. – К., 1998. – 333 с.; Баран В. Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – №2. – С.30–37; Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с.; Баран В., Баран Я. Походження українського народу. – К., 2002. – 194 с.
5. Березовець Д. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. – Т. XIX. – К., 1965. – С.47–67; Березовець Д. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – Т. XXIV. – К., 1970. – С.59-74.
6. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. – К., 2002. – 254 с.; Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – К., 2010. – № 3 (36). – С. 178–185.
7. Брайчевський М. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип.1 (4). – С.72–82; Брайчевський М. Проблема антів // Український історик. – т. XXXIV. – ч. 1–4(132–135), Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1997. – с. 56–60; Брайчевський М. Етногенічні проблеми і походження українського народу // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Л. Р. Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – с.137–155; Брайчевський М. Вибрані твори. (історико-археологічні студії, публіцистика). – К., 2002. – 606 с.; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 2001. – 606 с.
8. Галкина Е. Тайны Русского каганата. – М., 2002. – 429 с.
9. Грушевський М. Анти // Записки НТШ. – Львів, 1988. – Т. XXI. – Кн. I; Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. – СПб., 1904. – Вип.1; Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // <http://litopys.org.ua/hrs/hrs01.htm>.
10. Далин О. История шведского государства. – СПб.: Печатано в Императорской типографии, 1805. – Кн. 1, Ч. 1. – 472 с. // <http://www.rare.univ.kiev.ua/eng/showbook/showbook.php3?0162578>; Лимонов Ю. «История о великом княжестве Московском» Петра Петрея // Скандинавский сборник. Вып. 12. – Таллинн, 1967. – с. 260-270. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text22.phtml?id=1094>.
11. Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.): Курс лекцій. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 399 с. // http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42209/index.html; Данилевский И. Кабанов В.,

Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 701 с.; Данилевский И. Н. Замысел и название Повести временных лет // Отечественная история. – 1995. – № 5.

12. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 14–16; Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – К., 1993. – С.44–53; Дашкевич Я. Учи неложними устами сказати правду: історична есеїстика. – К., 2011. – 828 с.

13. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Ч. 1: Переклади наукових праць та коментарі. – К., 2006. – 208 с.; Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – Ч. 2: Матеріали і дослідження. – К., 2006. – 76 с.; Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.

14. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Міщук Р. – К., 1991. – 688 с.; Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // <http://izbornyk.org.ua/drag/drag03.htm>.

15. Залізняк Л. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С.5–68; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.; Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С.2–14; Залізняк Л. Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Записки НаУКМА. – Т.2. – 1997. – С.52–60; Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13; Залізняк Л. Походження українського народу. – К., 1996. – 80 с.; Залізняк Л.Л. Походження українців в лещатах імперських міфів // Магістеріум. – вип. 20. – Археологічні студії. – К., 2005. – С.94–100; Залізняк Л. Походження українців за даними сучасної етнології // Дзеркало тижня. – №24. –

23

червня

2007

//

http://dt.ua/SOCIETY/pohodzhennya_ukrayintsiv_za_danimi_suchasnoyi_etnologiyi-50459.html;

Залізняк Л. Проблема етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – С.49–56.

16. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 17–22; Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991. – С. 17–24; Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С.103–114.

17. Карамзин Н. История государства Российского. В 12 т. – СПб., 1816–1826 // http://az.lib.ru/k/karamzin_n_m/index.shtml#gr2; Соловьёв С. История России. В 29 т. – СПб., 1851–1879 // <http://www.magister.msk.ru/library/history/history1.htm>; Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига. – Москва, 1871 // http://krotov.info/libr_min/16_p/og/odin3.htm.

18. Ключевский В. Курс русской истории. В 5 част. – СПб, 1904 // <http://runivers.ru/lib/book3102/9767/>.

19. Кобычев В. В поисках прародины славян. – М., 1973. – 168 с.

20. Королюк В. Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – 265 с.

21. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – Київ: Либідь, 1991. – 40 с.; Костомаров Н. Славянская мифология. – К., 1994. // <http://www.litopys.org.ua/kostomar/kos10.htm>; Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб., 1861. – №3. – С. 33-80.

22. Кузьмин А. Славяне и Русь. Проблемы и идеи. Трехвековой спор в хрестоматийном

- изложении. – М., 1998; Кузьмин А. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. – М., 2003. – 425 с.; Кузьмин А. Откуда есть пошла Русская земля. В 2 кн. – М., 1986. – 1404 с.
23. Мавродин В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М.: Высшая школа, 1971. – 192 с.; Мавродин В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – 184 с.
24. Максимович М. Об употреблении названий «Россия» и «Малороссия» в Западной Руси // <http://ukrstor.com/ukrstor/maximowic.html>; Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876. – Т.1: Отдел исторический. – С. 395-474; Погодин М. Письма М.П. Погодина къ М.А. Максимовичу. – СПб., 1882 // <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib459-Pogodin.pdf>; Максимович М. Откуда идет русская земля. По сказанию Несторовой повести и другим старинным писаниям русским. – Киев, 1837. – 148 с. // <http://www.rare.univ.kiev.ua/ukr/showbook/showbook.php3>; Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – 231 с.;
25. Меркулов В. Варяго-русский вопрос в немецкой историографии первой половины XVIII века. – Дис. канд. ист. наук: 07.00.09: М., 2003 – 207 с.; Реляция Петра Петрея о России начала XVII века / Сост. Ю. Лимонов. – М., 1976. – 120 с. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrei/frametext.htm>.
26. Пастернак Я. Археология Украины. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – 603 с.
27. Петрухин В. «Дунайская прародина» и расселение славян // Концепт движения в языке и культуре. – М., 1996. – С. 371-383.; Петрухин В. Дунайская предыстория славян и начальная Русь // Истоки русской культуры: Археология и лингвистика. – М., 1997. – С. 139-144.; Петрухин В. Славяне: Учеб. пособие для дополнительного образования. – М., 1999. – 110 с.; Петрухин В. Древняя Русь. IX в. – 1263 г. – М., 2005. – 190 с.; Петрухин В. Начало этнокультурной истории Руси. – М., 1995. – 245 с.; Петрухин В. О начальных этапах формирования древнерусской народности и распространении названия Русь в свете данных погребального обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М., 1990. – С. 207–216; Петрухин В., Мельникова Е. Название "Русь" в этнокультурной истории древнерусского государства (IX-X вв.) // Вопросы истории. – № 8. – 1989 // <http://ulfdalir.ru/literature/0/1962>; Петрухин В., Раевский Д. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М., 2004. – 415 с.
28. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8–29; Півторак Г. Походження українського народу та української мови // Вісник НАН України. – 1996. – № 9–10. – С. 16–21; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2004. – 180 с.; Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 200 с.
29. Прицак О. Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К., 1997. Т. 1. – 1080 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Т. 2. – К., 2003 – 1304 с. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века. – Москва – Иерусалим, 1997. – 239 с.
30. Рыбаков Б. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1987. – 238 с.; Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – М., 1958. – 784 с.; Рыбаков Б. Рождение Руси. – М.: АиФ Принт, 2004. – 448 с.; Рыбаков Б. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. – М., 1993. – 335 с.
31. Сегеда С. Антропологічний склад давньоруського населення // Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3. – С.505–514; Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. – К., 2001. – 256 с.; Сегеда С. Антропологічні риси творців трипільської культури // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 18-21.
32. Седов В. Восточнославянская этноязыковая общность // Вопросы языкознания. – № 4. – 1994. – С. 3–16; Седов В. Древнерусская народность. – М., 1999. – 316 с.; Седов В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1995. – 416 с.; Седов В. Этногенез ранних славян // Вестник РАН. –

Т. 73. – № 7. – 2003. – С. 594–605.

33. Соловьев С. История России с древнейших времен. В 29 т. – СПб, 1851–1879 // http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich.

34. Толочко П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3–11; Толочко П. Древнерусская народность. – СПб., 2005. – 220 с.; Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная – К., 2010. – 301 с.

35. Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – М., 2003. – 495 с.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1982, № 4. – С. 10-26.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1984. – № 3. – С. 18-29.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1985. – № 4. – С. 3-17.; Трубачев О. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – М., 1985. – № 5. – С. 3-14.; Трубачев О. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. – М., 2005. – 286 с.

36. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – 329 с.; Полюга Л. Зміна традиційного поділу слов'ян та їх мов: Пам'яті талановитого вченого [О. Царука] // Аудиторія. – 2000. – № 1. – С. 4–12.

37. Фроянов И. Начала Русской истории. Избранное. – М.: Парад, 2001. – 976 с.; Фроянов И. История России с древнейших времен до начала XX века. – М.: Макет, 1998. – 228 с.; Фроянов И. Начало христианства на Руси. – Ижевск: Удмуртский университет, 2003. – 276 с.; Фроянов И. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988. – 171 с.

38. Шахматов А. Сборник статей и материалов / Под. ред. акад. С. Обнорского. – М.; Л., 1947. – 474 с.

39. Шилов Ю. Давня історія України в контексті світової цивілізації. – К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. – 278 с.; Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации. – К., 2004. – 704 с.

40. Штыхов Г. В. Древнерусская народность: реалии и миф // Этногенез и этнокультурные контакты славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Т. 3. – М., 1997. – С. 376–385.

41. Щукин М. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1987. – Вып. 28. – С. 103–118.; Щукин М. Готский путь (Готы, Рим и Черняховская культура). – СПб., 2005. – 592 с.; Щукин М. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска. // Стратум. Структуры и катастрофы. – СПб., 1997 // <http://krotov.info/history/09/3/schukin.html>.

42. Duczko Władysław. Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. – Leiden: BRILL, 2004. – 289 с. // <http://books.google.com.ua/books?id=hEawXSP4AVwC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Клейн Л. Спор о варягах. – СПб.: Евразия, 2009. – 400 с.

43. Šafařík Pavel Josef. Slovanské starožitnosti. – Prag, 1837. – 1005 s. // <http://books.google.ru/books?id=0sLUAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Šafařík P.J. Slowanský národopis. – Prag, 1842. – 199 s. // <http://www.archive.org/details/slowansknrodopi00afgoog>.